

Hypnotismens apostel

*Om Carl Hansen
och det sena 1800-talets kunskapskultur*

CECILIA RIVING*

Abstract

In the late winter of 1887, Danish hypnotizer Carl Hansen toured southern Sweden, mesmerizing large crowds with his spectacular stage performances. In the 1880s, hypnotism peaked both as a new and promising medical treatment and as popular entertainment. This article examines stage hypnotism in Sweden, a well-known phenomenon at the time but strangely ignored in historical research. While medical hypnosis has been studied to some extent, the meaning and impact of popular hypnotism is virtually unknown. Hansen was one of the most famous European hypnotizers and his influence on medical hypnosis has been underlined in international research. By focusing on Hansen, through an analysis of Swedish press 1880–1889, the article will examine how stage hypnotism was assessed in a confluence of science and entertainment, typical of the time. The general aim is to highlight the role of stage hypnotism in the dynamic process of knowledge production in late 19th century Sweden.

Keywords: stage hypnotism, Carl Hansen, 1880s, scientific entertainment, popular science, knowledge production

Upptakt

Sorlet tystnar när han äntrar scenen. Han är lång och kraftfull, har helskägg och svarta lockar runt den kalnande hjässan. Bakom glasögonen lyser blicken med en sällsam svart glans. Salongen är fylld till bristningsgränsen, många har fått vända i dörren. Snart ska en mäktig och obegriplig kraft släppas lös på teatern.

Mannen på scenen är den danske magnetisören och hypnotisören Carl Hansen. Året är 1887. I flera decennier har Hansen turnerat världen runt med sina spektakulära seanser och när han bjuder in till hypnotiska föreställningar i Skåne vintern 1887 är han ett känt namn. Många trängs för att se Hansen utföra sina märkliga experiment, där han får människor att

* Cecilia Riving, fil. dr i historia samt bibliotekarie, Lunds universitet, cecilia.riving@hist.lu.se

göra de mest häpnadsväckande saker. Just under 1880-talets sista år har hypnos fått ett enormt genomslag över hela västvärlden. Den har börjat användas som medicinsk behandling och läkare diskuterar ivrigt dess terapeutiska för- och nackdelar. Men hypnotismen är också en populär folkslig företeelse. Hansen är bara en bland många kringresande hypnotisörer som sprider sin sällsamma konst på teaterscener, marknadsplatser och andra offentliga arenor.

Målsättningen med denna artikel är att belysa detta betydande men hittills märkligt utforskade samhällsfenomen. Och vägen till den populära hypnosen går genom den svenska pressens rapportering om Carl Hansen 1880–1889.

Utgångspunkter och syfte

Det sena 1800-talet var en tid av framsteg och ljusa löften men också en fundamental osäkerhet om hur naturen, samhället och människolivet kunde förstås och hanteras. Parallellt med naturvetenskapernas inmutande av kunskapsfältet, inte minst i form av en betydande medikalisering av det mänskliga själslivet, rörde sig en strömning i motsatt riktning, mot mysticism och ockultism. Som tidigare forskning har påpekat var dessa polära paradigmer i själva verket del av samma övergripande trend; ett sökande efter pålitlig kunskap i en tid då stabila system började vackla i grunden. Oavsett om man var fysiker, läkare, andeskådare eller hypnotisör strävade man efter vetenskaplig trovärdighet. Man var bara inte överens om var eller hur man skulle leta efter den.¹ Det finns få fenomen som bättre speglar detta klimat än hypnotismen. Den befann sig mitt i spänningsfältet: å ena sidan en lovande behandlingsmetod praktiserad av legitimerade läkare, å andra sidan en kuriös underhållningsform i händerna på estradörer utan medicinsk utbildning.

Medan medicinsk hypnos i Sverige har studerats tidigare är lekmanhypnos – här kallad populär hypnos – ett närmast okänt fält. Det saknas kunskap om såväl dess utbredning och uttrycksformer som dess sociala, kulturella och kunskapsmässiga betydelse. Detta trots att den utgör ett av de mest flagranta exemplen på det sena 1800-talets dynamiska kunskapsklimat. I denna artikel vill jag studera den populära hypnosen som både ett uttryck och en katalysator för samtidens nyfikna sökande efter allt som låg bortom gränsen för det kända. Nyfikenheten omsattes bland annat i en omfattande popularisering av vetenskap, där alltifrån böcker, tidskrifter och dagspress till offentliga föreläsningar, ambulerande scenshower och marknadsunderhållning spred nya vetenskapliga rön och kunskaper. Det var i denna anda av lustfyllt – och ofta kittlande – utforskande som Hansen verkade.

Genom att studera hur svensk press rapporterade om Hansen är syftet att spåra samtida föreställningar om populär hypnos. Valet att fokusera på en specifik hypnotisör har praktiska grunder, då pressmaterialet om hypnotism är oerhört omfattande. Fallstudien gör det möjligt att få ett överskådligt källmaterial och fångar i koncentrerad form den populära hypnotismens generella drag: en ambulerande och vinstdrivande verksamhet som drog nytta av det lokala nöjeslivet och bjöd på en mix av underhållning, mystik och kunskapsförmedling. Att just Hansen valts som studieobjekt grundar sig främst i hans frekventa synlighet i pressen – han är den lekmanhypnotisör som får enskilt mest utrymme, särskilt under perioder då han framträder för svensk publik – och hans uttalade vetenskapliga ambitioner. Hansen odlade kontakter med läkare på kontinenten och inspirerade dem att prova medicinsk hypnos, vilket i förlängningen lade grunden för psykoanalysen och den dynamiska psykoterapin. En studie av Hansen kan därför blyxtbelysa relationen mellan den populära och den medicinska hypnosen, samtidigt som hans praktik som kringresande hypnotisör är representativ för fenomenet i stort.

Studien fokuserar olika aspekter kring pressens rapportering och är disponerad efter dessa. I de två första avsnitten behandlas hur pressen beskrev Hansens praktik i relation till dels de vetenskapshistoriska rötterna, dels den samtida nöjeskulturen. I nästa avsnitt analyseras hur pressen framställde Hansens person och hans egen förståelse av sin hypnotiska praktik. Därefter fokuseras hur man skildrade publiken och medierna. De tre sista empiriska avsnitten behandlar, i tur och ordning, hur pressen bedömde tillförlitligheten i Hansens verksamhet, dess eventuella skadlighet och dess vetenskapliga potential.

Källor, metod och tidigare forskning

Källmaterialet består av rapportering om Carl Hansen i svenska dags- och veckotidningar under 1880-talet. Jag utgår från Kungliga bibliotekets databas ”Svenska dagstidningar” där man kan söka i fulltext, vilket gör det möjligt att få en effektiv överblick och snabbt se vilka träffar som är relevanta. Här finns allt från de stora dagstidningarna till mindre lokal-tidningar och tidningar som bara utkom med enstaka nummer. Sökningen har gjorts utifrån ett antal sökord, där vissa utgjort huvudsökord och andra mer tjänat som komplement för att fånga upp sådant som glidit genom systemets inte helt täta maskor. Från de tio undersökningsåren har jag samlat in drygt hundra presstexter – merparten från 1885–1887 – som behandlar Hansens verksamhet.²

Hypnotism i alla dess former var ett återkommande inslag i media vid denna tid. Berättelser om fatala hypnotiska experiment utgjorde tacksamt

dramatiskt stoff men rapporteringen kunde också vara mer prosaisk – annonser för kringresande hypnotisörer, reportage från föreställningar, referat av nya vetenskapliga rön och internationella konferenser samt kåserande och satiriska texter.³ Det finns exempel på alla dessa genrer i mediernas täckning av Carl Hansen. Pressens skrivelser om Hansen består dels av rent deskriptiva texter som nyhetsnotiser, reportage och referat, dels av personliga omdömen och kritisk analys. På så sätt ger materialet kunskap både om Hansens faktiska verksamhet och journalisternas värdering av den.

1880-talet var ett händelserikt decennium i svensk presshistoria. Utbudet var brett och läsekretsen stor och varierad.⁴ Medan liberala, konservativa och radikala tidningar drev stenhård politik hade lågprispressen ambitionen att vara mer neutral och attrahera en bredare läsekrets än städernas borgerskap – inte minst ville man nå ut på landsbygden.⁵ Eftersom databasen är omfattande ger den ett brett och varierat urval av pressröster. Vilka enskilda skribenter som ligger bakom texterna framgår däremot sällan vid denna tid, bara ett fåtal artiklar är signerade. Detta berodde dels på att tidningarnas tilltal förutsattes vara ett redaktionellt ”vi”, dels på att det var låg status att skriva mot betalning, dels på att skribenterna skulle våga uttrycka sina åsikter utan risk för repressalier. Många som skrev hade sin bakgrund inom akademien, statliga ämbetsverk eller partipolitiken och deras medverkan förutsatte anonymitet. Nyhetsnotiser samlades å sin sida vanligen in genom så kallade notisjägare eller telegrafmeddelare som sålde nyheter till redaktionerna. Det var dessutom praxis att klippa och låna notiser och artiklar mellan olika tidningar.⁶

Sammanfattningsvis består källmaterialet av en mångfald röster där texternas anonyma upphovsmän (för de var fortfarande vid denna tid företrädesvis män) representerade tidningen snarare än sin egen person – vilket inte hindrade ett öppet och personligt tilltal.⁷ Rimligen påverkade tidningarnas politiska profil de åsikter som uttrycktes – det var en polariserad tid då ideologier kraftfullt stöttes mot varandra – men den politiska dimensionen kommer inte analyseras då den faller utanför artikelns kultur- och vetenskapshistoriska inriktning. Dessutom gör skribenternas anonymitet att deras ideologiska hemvist är vanskelig att fastställa. Det är ändå viktigt att notera att de enskilda skribenternas uppfattningar har baserats på en mängd olika faktorer, där politisk övertygelse sannolikt varit en.

Medan den medicinska hypnosens framväxt och utveckling har studerats ingående i internationell forskning, ofta som del i brett upplagda studier av psykoterapiens historia, har den populära hypnosen mest lyfts fram i relation till den medicinska, som den motpol läkarna tog avstånd ifrån.⁸ Det finns dock ett antal internationella studier som uppmärksam-

mar hypnos som samhällsfenomen; främst bör nämnas Alison Winter och William Hughes.⁹ På det svenska forskningsfältet finns ett fåtal studier inriktade på medicinsk hypnos.¹⁰ Närmast en populär praktik kommer idéhistorikern Inga Sanner i sin studie av det omedvetna under 1800-talets andra hälft. Hon förmodar dock att populära hypnosföreläsningar inte har förekommit i någon större utsträckning i Sverige.¹¹ I några idéhistorie- och litteraturvetenskapliga verk behandlas det sena 1800-talets fascination för mysticism och det omedvetna och här berörs kort hypnotismens samhälleliga genomslag.¹² Slutligen har undertecknad analyserat föreläsningar om hypnos i psykiatriska patientberättelser från 1890.¹³

Inte heller inom det växande forskningsfält som intresserar sig för vetenskap som populariserad underhållning på 1800-talet finns mycket att hämta om populär hypnos, trots att denna bransch var Hansens självklara kontext.¹⁴ Oavsett orsakerna till hypnotismens osynlighet i denna forskning är den intressant att notera, eftersom många av de fenomen som behandlas, både internationellt och i Sverige, är relevanta också för Hansens praktik. Exempelvis lyfter forskare ofta fram symbiosen mellan bildning och förströelse, hur nöje legitimerades som nytta och nytta förpackades som nöje. Simone Natale har studerat hur spiritister använde den framväxande underhållningsindustrins mediestrategier för att nå ut brett under 1800-talet medan Sofie Lachapelle har undersökt vetenskapliga drivkrafter hos franska trollerikonstnärer från 1700-talets mitt till första världskriget. I ett svenskt (idéhistoriskt) sammanhang har Solveig Jülich närmast sig röntgen som underhållning och vetenskap vid tidigt 1900-tal medan Eva Åhrén Snickare studerat anatomiska vaxmodeller utifrån samma perspektiv. Leif Runefelt har gjort en omfattande analys av ambulering underhållare på svensk mark 1760–1880, med fokus på bland annat panoramor, mekaniska vaxkabinett och förevisning av levande människor.¹⁵

Vad gäller Hansen själv är forskningen skral. Mest central är den danske litteraturvetaren Uffe Hansens studie från 1991 där han hävdar att Hansen varit en katalysator både för det nyväckta medicinska intresset för hypnos i 1880-talets Europa och för Joseph Breuers och Sigmund Freuds studier i hysteri som blev startskottet för utvecklingen av psykoanalysen. Hansens bok är ingen biografi – när författaren når fram till hypnotisörens betydelse för Breuer och Freud följer han inte livsbanan vidare. En kort levnadsteckning ger Anders Enevig i sin bok om kringresande nöjesliv i Danmark på 1800-talet. Här nämner han också att Hansen turnerade i Sverige på 1880-talet, ett faktum som sällan lyfts fram i svensk forskning.¹⁶ Som en av den populära hypnosens mest kända företrädare, med betydande inflytande även i medicinska kretsar, nämns Hansen också kort i flera verk om hypnosens historia i Sverige och internationellt.¹⁷

Magnetisören blir hypnotisör

När Carl Hansen kuskade runt mellan de skånska scenerna senvintern 1887 stod hans hypnotiska konststycken på höjden av sin popularitet. För varje kväll Hansen gav föreställningar i samma stad köade allt fler för att få uppleva detta märkvärdiga. Men denna hastigt uppblossande hypnotiska feber – som ganska snabbt mattades av – är bara toppen på den vindlande kurva som är hypnotismens historia. Det Hansen ägnade sig åt på scen var fenomen som mänskligheten känt till – och gett olika namn och uttryck – sedan urminnes tider. 1880-talets hypnotism härstammade närmast från den animala magnetismen, en lära som utvecklats av den österrikiske läkaren Franz Anton Mesmer under sent 1700-tal. Hans grundläggande teori var att ett magnetiskt fluidum genomströmmar universum och flödar såväl i himlakropparna som i varje mänsklig kropp. Sjukdom beror på att detta fluidum har kommit i olag och skapat disharmoni i kroppens funktioner; hälsa uppstår när jämvikten återställs. Mesmer utvecklade en behandlingsmetod med magnetiska strykningar över patientens kropp. Hans praktik blomstrade i Wien och Paris men fick aldrig medicinskt erkännande. Efter att två vetenskapliga kommittéer dömt ut hans lära drog sig Mesmer tillbaka.¹⁸ Under 1800-talets lopp förde läran en tynande tillvaro och det var som folknöje den fick sin största utbredning. Kringresande lekmanamagnetisörer drog stor publik.¹⁹

När Hansen blev omskriven i svensk press på 1880-talet kallades han omväxlande magnetisör och hypnotisör. Begreppet hypnos hade myntats på 1840-talet av den skotske läkaren James Braid. Han hade besökt en magnetisk seans och därefter genomfört experiment där han bad försökspersoner fixera föremål med blicken. I sitt verk *Neurypnology* från 1843 framställde han hypnos som en effekt av akut utmattning i nervsystemet och de sensoriska funktionerna. Braids forskning fick inte något större genomslag, intresset för magnetism och hypnotism var på bottenivå i medicinska kretsar vid 1800-talets mitt. Begreppet började dock användas, ofta parallellt eller utbytbart med magnetism. Eftersom den ena läran växte ur den andra och de dessutom knappt gick att skilja åt i sin praktik var distinktionen dem emellan minst sagt luddig.²⁰

Med sin dubbla yrkestitel personifierade Hansen ett sekelgammalt idékomplex. Han började sin bana som magnetisör på 1860-talet och fortfarande på 1880-talet var denna beteckning klart vanligast (magnetisör ger dubbelt så många träffar i databasen). Under 1880-talets sista år kom han att omväxlande benämnas med båda titlarna, ibland utan distinktion. I *Sydsvenska Dagbladet* annonserade exempelvis cirkusdirektör Busch att han lyckats ”få Hypnotismens apostel, Magnetisören Herr Carl Hansen att uppträda”.²¹ Det förekom dock att skribenter särskilde magnetism och

hypnotism. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* skrev att ”de som rönt inverkan af hypnotismen uttogos af hr Hansen, för att göras till föremål för vidare experiment, nemligen magnetisering”.²² Några ansåg att magnetism var en föråldrad benämning medan hypnotism signalerade modern vetenskap. *Ystadposten* skrev:

Då *Carl Hansen* för c:a 10 år sedan för första gången föरेvisade hypnotismens företeelser och verkningar – visserligen under den föga träffande beteckningen ”magnetism” – voro de flesta åskådarna öfvertygade, att de hade att göra med en charlatan med betalda medhjelpare. [...] Emellertid hade – som vi förut nämt – fysiologerna gjort sig mera förtrogna med hypnotismen och i tidskrifter och böcker för allmänheten mer eller mindre tydligt förklarar beskaffenheten af de underbara hypnotiska företeelserna. Sålunda kom det så långt, att densamme Carl Hansen, hvilken af publiken förhånades, uthvisslades och brännmärktes som en svindlare, i våra dagar kan gifva sina föreställningar utan ringaste störande uppträden, under det att åskådarna troende och med uppmärksamhet lyssna till hvarje hans ord och ifrigt följa hvarje hans rörelse.²³

Även om skribenten inte gav en helt sann verklighetsbeskrivning – det kommer framgå att Hansen knappast lovordades överallt – förmedlar citatet en tidstypisk uppfattning om relationen mellan magnetism och hypnotism. Samtidigt som de var förvillande lika ansågs det ibland nödvändigt att skilja dem åt. Magnetismens allmänt dåliga rykte, med kringresande estradörer som slog mynt av sina magiska krafter och den utspejade teorin om ett mystiskt fluidum, gjorde den helt omöjlig i medicinska sammanhang. Medan de populära underhållarna kunde utnyttja magnetisörens mystiska aura var det för läkarna otänkbart att blanda ihop koncepten.²⁴ De som skrivit dessa kritiska tidningsartiklar har haft god kunskap i ämnet, mycket sannolikt var de läkare. I *Fyris* noterades att Hansen höll fast vid ålderdomliga tekniker fast hypnotism enligt moderna vetenskapliga rön var en process i individens inre som bara krävde enkel igångsättning:

Denna sin egen obehöflighet ville dock hr Hansen ”vistnok” icke alldeles erkänna, och det gjorde ett löjligt intryck att se honom vilja med sådan gammaldags humbug som ”magnetiska” strykningar påskynda hypnosens inträdande.²⁵

Hansen hade under en tidigare Sverigeturné på 1860-talet bjudit in – som var hans vana – ett antal läkare för att förevisa sina experiment. Resultatet var ganska misslyckat och Svenska läkarsällskapet författade en skrivelse där de avfärdade magnetism som ren inbillning.²⁶ Många år senare mindes en av de närvarande läkarna denna händelse och skrev i *Aftonbladet* att

magnetismen då förlorade allt förtroende och därefter hade svårt att ”skaffa sig gehör”, särskilt som många utövare var uppenbara bedragare.²⁷

Om vissa ville återrädda hypnotismen från det beklagliga magnetiska arvet fanns det andra som förhöll sig lika skeptiskt till båda lärorna. I *Helsingborgs Dagblad* serverades besk samhällskritik i samband med Hansens uppträdande i staden:

Samhället känner sig sjukt och besväradt af denna allmänna viljelöshet [...] Det är därför nu fullkomligt i sin ordning att ”hypnotismen” är så modern, det är ju en vetenskap, som med sina konsekvenser sträfvat att lugna det viljeslappa släktet och döfva samvetet genom att befria det från ansvaret som följer med en *fri* vilja. [...] För omkring 18 à 20 år sedan uppträdde en herr Hansen, dansk till börd och språk, på Malmö teater och erbjöd sig att hyp – nej det hette då *magnetisera* den ärade publiken.²⁸

Skribenten såg hypnotismens popularitet som ett utslag av samtidens moraliska svaghet; den erbjöd frikort från ansvar och plikt-känsla. Medan skribenten i *Ystadposten* lyfte fram allmänhetens nyvunna entusiasm som något positivt var situationen här den omvända – det tidigare motståndet sågs som uttryck för sund skepsis:

Han höll ett ”vetenskapligt” föredrag öfver sin konst, men man lyssnade misstroget och icke synnerligen nyfiket. I den tiden läste man ännu Alexandre Dumas d. ä., och om ej af annat, så kände den stora allmänheten gamle Cagliostro genom hans diktade verksamhet i ”En läkares anteckningar”.²⁹

Genom associationen till Dumas fiktionaliserade romanserie om greven Alessandro di Cagliostro (Giuseppe Balsamo), en italiensk äventyrare, magiker och svindlare på 1700-talet, rådde det inget tvivel om hur skribenten såg på Hansens verksamhet. Även i andra artiklar hänvisades till Dumas men då som motbild till Hansen, eftersom dansken ju faktiskt visat att det *inte* rörde sig om sagor. I *Skånska Aftonbladet* läser man under rubriken ”En modern Balsamo”:

Hvem minnes icke Alexandre Dumas’ mystiske hjälte, den djerfvaste produkten af den spirituella författarens skapande fantasi! Med kännedom om denna var man böjd att förflytta Balsamo och hans hemlighetsfulla konst öfver på sagans område, men i våra dagar har man på fullt allvar och – till sin egen förvåning – med stor framgång försökt använda Balsamos mäktiga konst: magnetismen. En af de främsta banbrytarne på detta område är dansken hr *Carl Hansen*...³⁰

Även i *Nya Skåne* skrev man om Hansens förmåga, ”hvarom vi i gamla sagoböcker läst åtskilligt men hvartill vi aldrig satte någon tro. . .”³¹

I rapporteringen om Hansen placerades han alltså i en lång idéhistorisk tradition men skribenterna hade olika syften – att avfärda hans verksamhet som charlataneri, att intyga att magnetismen faktiskt fungerade eller att understryka att det i själva verket rörde sig om vetenskapligt konstaterad hypnos. Dubbelheten mellan vetenskap och mystik syns tydligt i pressens skrivelser och i annonserna för Hansens seanser spelade man på tvetydigheten. När han uppträdde tillsammans med Cirkus Busch skrev cirkusdirektören att Hansens ”forskning” och ”experiment” tveklöst var ”nutidens ur vetenskaplig hänsyn mest intressanta fråga”. Samtidigt intygades att publiken skulle få något ”högst ovanligt”.³² För att dra publik räckte det inte att erbjuda vetenskapliga experiment, något spektakulärt skulle också till. Hypnoshistorikern Heather Wolfram karakteriserar Hansens seanser som en hybrid av vetenskaplig upplysning och teater – just kombinationen var kittlande.³³

Denna mix av kunskap och mystik utmärkte också andra former av ambulerande underhållning på 1800-talet. Runefelt använder begreppet *förundran* för att fånga lockelsen i panoramor, vilda djur och vaxfigurer – de erbjöd något som var verkligt, konkret, men ändå med en air av magi.³⁴ Lachapelle lyfter också fram förundran (*wonder*) som en förutsättning för de franska trollerikonstnärernas popularitet: deras shower varvade magi och vetenskapliga experiment, utan att gränserna alltid var tydliga för publiken. De var lika inspirerade av samtida vetenskapsmän som av spiritister och ockultister: ”Science appealed to curiosity, it provided natural explanations to the mysterious, but it was also meant to be fun and entertaining. It was intended to be explanatory and retain an aura of the mysterious at the same time.”³⁵ Jülich benämner det ”förvåningens estetik”, efter filmvetaren Gunning, i sin studie av offentliga röntgenföreläsningar. Här sammanfogades också underhållning och pedagogik – upplevelsen både väckte och tillfredsställde en nyfikenhet som med sin utforskande karaktär påminde om vetenskapligt sökande.³⁶

På scen

När Hansen turnerade runt Sverige rapporterade pressen om hans föreställningar och vad som hände på scen, både i form av förstahandsskildringar och referat från andra tidningar. Hansen verkar ha lagt upp sina seanser enligt ungefär samma koncept.³⁷ Ur publiken valdes ett antal frivilliga personer som fick komma upp på scen för att hypnotiseras. Först fick de titta på en slipad glasbit innefattad i en svart träskiva av ebenholts och de som visade sig mottagliga utsattes för magnetiska strykningar.

Under hypnosen utfördes sedan de märkligaste handlingar, ofta utförligt återgivna i pressen – medierna åt råa potatisar i tron att det var apelsiner, vyssjade klädbylten som spädbarn, trodde sig ha eld i håret, simmade desperat på golvet för att rädda skeppsbrutna, drack vatten som om det var portvin.³⁸ Åtskilliga gånger refererades till ett experiment där Hansen lät de sövda se himlens underverk:

En af damerna hypnotiserades, fördes fram midt på arenan och hr Hansen bad henne se mot höjden: himlen vore öppen och hon skulle få se englarne och allt annat skönt; hon knäppte genast ihop händerna och sjönk ned på knä, med blicken alltjemt riktad uppåt och med det andaktsfullaste uttryck i ansigtet.³⁹

Dessa högstämnda stunder avslutades alltid med att de hypnotiserade for upp från knästående och började dansa polka eller vals. Ett annat återkommande inslag var det man kallade stelkramp – den sövde låg stel som en planka mellan två stolar medan Hansen ställde sig ovanpå. Vanligt var också att magnetisören stack en nål djupt in i den sövdes hand, till synes utan framkallande av smärta.⁴⁰

Hansens seanser ingick i en större våg av ockulta nöjen som florerade under det sena 1800-talet. Spiritism och tankeläsning är exempel på andra fenomen som ofta behandlades i pressen på 1880-talet, inte minst i samband med tankeläsaren Bishops turnéer.⁴¹ Även här fanns ambitionen att vetenskapligt förstå det (till synes) övernaturliga. Symbiosen mellan vetenskap, underhållning och mystik var ett säljande koncept, ibland förstärkt genom att estradören gav sig själv professorstitel, för att skänka åtråvärd akademisk glans och auktoritet åt föreläsningarna.⁴²

Hur det publika intresset för Hansens seanser såg ut går inte att få en enhetlig bild av i pressen. Medan vissa skribenter lyfte Hansens världsberömmelse och sin stora förväntan inför att själva få uppleva experimenten fanns det andra som just verkade ha hört talas om honom.⁴³ Otvetydigt är att dragningskraften var betydligt större mot 1880-talets slut än tidigare. Medan en föreställning i Helsingborg blev inställd i november 1885 på grund av obefintligt intresse strömmade folk till föreställningarna bara ett drygt år senare. I *Helsingborgstidningen Skånes Allahanda* reflekterade man kring publikträngseln:

Hvad kan vara anledningen till den oerhörda skilnad i intresse, som egnats hr Hansen nu och för tvenne år sedan? Helt visst den omständigheten att hypnotismen numera, snart sagdt öfver hela världen, börjat omfattas med ett intresse, som förr endast egnades densamma af några få vetenskapsmän.⁴⁴

Hansen gav ofta flera föreställningar i städerna han besökte och tendensen är tydlig – för varje kväll blev publiken större. Hur många som bevistade seanserna hade man lite diffusa begrepp om men det var häpnadsväckande många. *Öresundsposten* skrev att en seans besöktes av 600–700 personer men ändrade sig dagen därpå till den ”exaktare” uppgiften 500. *Helsingborgs Dagblad* angav 600–700 besökare under Hansens andra föreställning i staden medan *Malmö Handels- och Sjöfartstidning* uppgav att osannolika 1000 personer fyllde Godtemplarordens lokal.⁴⁵ Nöjeslivets demokratisering under andra hälften av 1800-talet har lyfts fram i tidigare forskning och Hansen är ett gott exempel: hans seanser erbjöd underhållning för breda folklager.⁴⁶ Han gav emellertid också privata seanser för sällskap och *Sydsvenska Dagbladet* meddelade att ”Hansens privata föreställningar äro nu så i farten, att han till och med emellanåt är upptagen på ett par ställen under samma afton”.⁴⁷

Ett sätt för Hansen att nå ut var att slå sig ihop med andra i underhållningsbranschen. Den danska skådespelerskan Maria Spiers som ingick i ett kringresande teatersällskap under 1800-talets andra hälft skriver i sin självbiografi att hon, ett par andra skådespelare och Hansen gjorde en turné tillsammans till Norge, där skådespelarna framförde olika stycken och Hansen bidrog med sina experiment.⁴⁸ När Hansen uppträdde i Sverige 1887 var det ofta inom ramen för Cirkus Busch, där han utgjorde det främsta numret bredvid akrobater, vilda djur, starka män och andra attraktioner.

Efter flera decennier i den kringresande underhållningsvärlden var Hansen en erfaren estradör som visste hur han skulle marknadsföra sina seanser. Han brukade besöka stadens läkare och tidningsredaktioner för att demonstrera sina talanger när han anlände till en ny ort. Genom tidningarnas notiser fick han gratisreklam som kompletterade annonserna.⁴⁹ I *Östgöten* skrev man att Hansens föreställningar var mycket märkvärdiga, ”att döma efter en diger lunta tidningsrecensioner som han i sista minuten lagt framför oss”.⁵⁰ Hansen använde sig också av professionella bokare.⁵¹ Överlag framstår hans hypnotiska turnéer som en integrerad del av dåtidens offentliga nöjesutbud, möjligen mer kontroversiella än det mesta på repertoaren men ändå brett folkligt uppskattade. En krönika i *Kristianstadsbladet* ger en ögonblicksbild av stadens nöjesliv i september 1886:

Med mörkret vaknar vintaftnarnes lif på stadens gator. Butikernas fönster stråla i rik belysning och höstsåsongens modeartiklar ligga redan i långa banor uppradade till benäget påseende. Det är lif och rörelse på trottoarerna af promenerande. Man gör sina uppköp i butikerna, man bevisar landstingets aftonplenum i den vackra frimuraresalen, man går till teatern för att se magnetisören Hansen ”producera sig”, eller man tittar in på frimurarhotellets kafé för att värma sig med en kopp thé eller ett glas punsch.⁵²

Stich u. Druck v. A. Weger in Leipzig.

Carl Hansen

Mannen med glödande blick

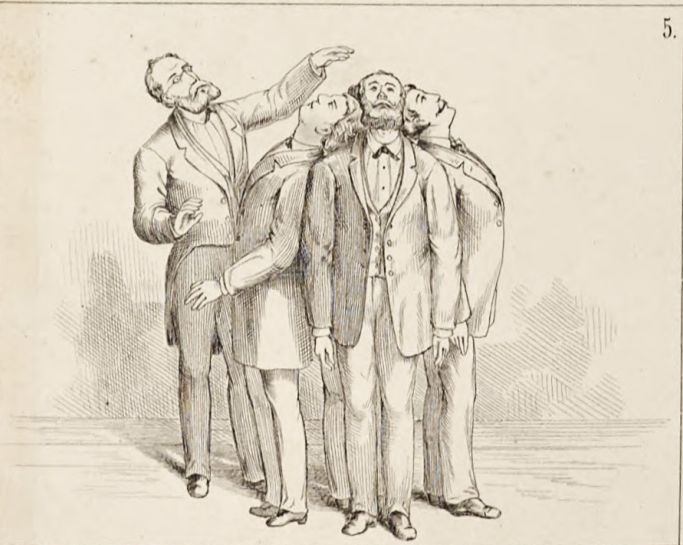
I pressen skrevs mycket lite om Hansens bakgrund, förmodligen för att den till stor del var okänd. Ett undantag är *Mellanakten*, en liten teatertidning om Malmös nöjesliv, som kort redogjorde för Hansens förhistoria. Den resumé man gav överensstämmer i stort med Uffe Hansens uppgifter. Född i Odense 1833 emigrerade Hansen efter ingenjörstudier till Australien 1858, där han grävde guld och började experimentera med animal magnetism. Han grundade därefter en skola för magnetism på Mauritius och praktiserade i Sydafrika innan han återvände till Skandinavien och turnerade runt som magnetisör under några år på 1860-talet. Efter att ha arbetat som spårvägsingenjör i England ett antal år tog han åter upp magnetismen och åkte på turné i Holland och tysktalande områden, där han efter inledande fiasko lyckades göra sig ett namn och även skapa intresse i medicinska kretsar. När artikeln skrevs befann sig Hansen i Wien.⁵³

Hansen kan möjligen själv ha berättat något om sin historia i den inledande föreläsning han alltid höll vid sina seanser.⁵⁴ Innehållet i dessa föreläsningar återgavs dock fragmentariskt i pressen, om alls. Ibland nämndes att Hansen redogjort för hypnotismens långa historia med rötter i det forna Egypten.⁵⁵ Hans egna teorier om den magnetiska kraften noterades knappt. Enligt *Östgöten* menade han att magnetisören sände ut en fysisk kraft och att mediets fantasi inte alls var inblandad. När *Skånska Afionbladet* rapporterade från en seans refererades till ”magnetisörers” påstående – oklart om man här inbegrep Hansen – att man bearbetade en osynlig gas, *odyl*, som stod i samband med nervsystemet och därför hade direkt effekt på hjärnans verksamhet.⁵⁶

Det är uppenbart att föredraget syftat till att ge en vetenskaplig aura åt experimenten, att lyfta dem från den rena underhållningens trivialitet. I flera svenska tidningar citerades en recension från Hansens föreställningar i Wien 1880, där han lovordades för sin seriösa framtoning och vetenskapliga ambition.⁵⁷ Kontrasten mellan Hansen och andra kringresande magnetisörer/hypnotisörer bidrog till att ställa honom i positiv dager, där hans lugn och behärskning blev en garant för seriösa avsikter. Inga trollkarlsfasoner, bara sakliga experiment.⁵⁸ *Öresundsposten* skrev:

Af den framfusighet, hvarunder obildningen och halfbildningen så ofta söka dölja sig och som en tidningsman mången gång har tillfälle att iakttaga hos kringresande artister af högre eller lägre ordning, spårar man intet i hr H:s sätt. [...] Han skryter icke, talar ej om någon för honom utmärkande öfvernaturlig förmåga, hänvisar helt enkelt till uttalanden från vetenskapsmän...⁵⁹

T.v. och nästa uppslag: bilder ur Johann Karl Friedrich Zöllner, *Wissenschaftliche Abhandlungen*, band 3 (Leipzig: L. Staackman, 1879).

6.

10.

9.

8.

Hansens image som vetenskapsman stod i sällsam förbindelse med hans scenpersona som magnetisör och hypnotisör. För att tjusa och förtrolla publiken krävdes en speciell utstrålning. I beskrivningar av hans utseende nämns de vackra (med tiden glesnande) lockarna, det svarta helskägget och den imposanta kroppsbyggnaden men framför allt – blicken. *Helsingborgstidningen Skånes Allahanda* skrev om ögonens glödande eld: ”Hans blick tyckes besitta en ännu större magnetisk kraft, än den som utströmmar från händerna.”⁶⁰ I *Skånska Aftonbladet* påtalade man hans ”stora mörka ögon af egendomlig glans, hvilken han dock döljer bakom glasögon”.⁶¹

Uffe Hansen poängterar att Hansen var en dubbelnatur. Samtidigt som han hade höga vetenskapliga ambitioner och arbetade hårt för att sprida kunskap om hypnos var han en utpräglad estradör som visste att ta bra betalt för sina föreställningar.⁶² Runefelt, som använder ett konsumtionshistoriskt perspektiv i sin studie av ambulerande underhållning, menar att den ekonomiska aspekten ofta underskattats i tidigare forskning. Även om det kunde finnas konstnärlig ambition och skicklighet hos utövarna var deras främsta drivkraft att tjäna pengar för att kunna försörja sig och en eventuell familj.⁶³ Att Hansens konststycken prompt omsattes i förtjänst påpekades ibland i den svenska pressen. Medan man i *Öresundsposten* tyckte att Hansens stora intäkter kunde vara befogade då han lyckats sätta sin publik i ”glad stämning” var tonen mindre vänligt stämd i *Trelleborgs Allehanda* där man ansåg att han gjorde ”intryck af en goddagspilt, som förstår att vid ett väl försedt bord omsätta en god del af sina på denna sida Sundet förvärfvade, stora inkomster”.⁶⁴ I *Malmö Allehanda* avslutades en kritisk recension med följande kyliga rekommendation:

Kort derpå afklipptes helt hastigt hela föreställningen med den hos H. numera ganska vanliga harangen ”Undskyll mig! Jeg er meget trött”. Jag skulle vilja råda hr H. att vänta med sina seancer, till dess han blir disponerad. Inkomsterna kunna väl, äfven om han ej uppträder hvarje afton, räcka till lefnadskostnaderna, om han öfverallt förtjenar lika mycket som i Lund, der han i ren behållning för fyra föreställningar inkasserade omkring 1,000 kronor.⁶⁵

En gränsöverskridande publik

I *Helsingborgstidningen Skånes Allahanda* förundrade man sig över Carl Hansens dragningskraft på ”herrar och damer af skilda samhällsklasser”: ”Ja, hr Hansen lyckades till och med utföra ett konststycke, som mig veterligen ingen före honom gjort, det nemligen att draga samhällets s.k. ’grädda’ ut till Industrisalen...”.⁶⁶ Samma tidning skrev att i den månghövdade publiken hade man sett ”flera af stadens honoratiores samt icke

få landtbor”.⁶⁷ Den blandade publiken nämns återkommande i rapporteringen från Hansens seanser. Hypnotismen var, som poängterats tidigare, ett samhällsfenomen – kombinationen av vetenskapliga anspråk och hejdlöst spektakel gjorde den brett tillgänglig. Att den var föremål för allt ivrigare medicinskt intresse gav den en respektabilitet som nog underlätade för den så kallade ”gräddan” att ta plats i salen. När Hansen uppträdde i Lund rapporterade lokaltidningen att många akademiker, särskilt läkare och filosofer, fanns i publiken.⁶⁸ Hansen var inte heller vilken kringresande hypnotisör som helst. Hans internationella berömmelse hade öppnat nobla dörrar. Inte bara hade han förevisat sina konster för den svenske kungen Karl XV, han hade under sin vistelse i Sankt Petersburg 1881 bjudits in att hålla en seans för storfursten Vladimir Alexandrovitsch, där även kejsaren närvarade.⁶⁹

Om intresset för Hansens seanser hade en gränsöverskridande potential, där kvinnor och män, välförsedda och mindre bemedlade, unga och gamla, stadsbor och lantbor, vallfärdade till samma plats, är det tydligt att demokratiseringen bara nådde en bit på väg. Rent konkret bidrog olika biljettpriser till att dela upp publiken, vilket påpekades i en lycklande text i *Trelleborgs Allehanda*: ”En häck af upplädda gatpojkar och nytvättade lärlingar, blifvande riddare af pressjernet, lästen, murborsten o.s.v., bildade i salens bakgrund gränsen mellan öfver- och underklasspubliken.”⁷⁰

Men det är framför allt i beskrivningarna av Hansens medier som det blir uppenbart att åskådarna, både av Hansen själv och av skribenterna, värderades efter olika måttstockar. I *Östgöta Correspondenten* påpekade man att Hansen helst ville ha ”bekanta storheter” på scenen men eftersom de sällan ville ställa upp blev valet oftast unga människor ”hwars lust att pröfwa det äfwenturliga är större än deras fruktan för att öfwerskrida anständighetens gränser”.⁷¹ Enligt *Sydsvenska Dagbladet* hade det faktum att Hansen helst ville hypnotisera personer ur de ”bildade klasserna”, trots att dessa var svårare att söva, stärkt tilliten till hans experiment; det visade att han inte gjorde det lätt för sig. *Nya Wexjöbladet* menade att Hansens stundande föreställning lovade att bli intressant ”som åtskilliga personer inom staden, hwilka på inga wilkor kunna misstänkas wilja låna sig åt något bedrägeri, beslutat erbjuda sig såsom ’medier’”.⁷² *Skånska Aftonbladet* påpekade att läkare var särskilt välkomna till seanserna eftersom Hansen önskade sakkunniga kritiker och gärna också sakkunniga medier.⁷³

Att mediernas sociala bakgrund ansågs betydelsefull blir synligt i pressens uppräknningar av vilka som utsatts för Hansens försök. I *Helsingborgs Dagblad* uppgavs att en ryttmästare, en sjökaptan, en apotekare, en kontorist, en hotelluppassare och ”ett dussin pojkar, skolgossar och lärpojkar” ställt sig till hypnotisörens förfogande (men att bara hotelluppassaren

kunde sövas av de vuxna försökspersonerna). I samma tidning berättades om en tidigare seans som Hansen hållit för ett ”halft tjug af Malmös mera framstående borgare och embetsmän...”.⁷⁴ Under en seans i Lund hade medicine kandidater och studenter äntrat scenen.⁷⁵

I den medicinska litteraturen diskuterades vid denna tid vilka individer som var mest mottagliga för hypnos och samma fråga sysselsatte pressen. Här lyftes både hypoteser om kropps-konstitutionens betydelse i allmänhet och spekulationer i enskilda mediers disposition. Inte bara bildningsnivån utan även fysionomin ansågs spela in. I *Skånska Aftonbladet* uppgav man att ett tjugotal kroppsarbetare hade anmält sig som frivilliga och att fyra av dem visat sig hypnotiserbara: ”en yngre man af ett mycket jovialiskt utseende och, som det tycktes, sund kropps-konstitution, samt trenne ynglingar, hvilkas yttre förrådde mera blodfattighet och ett nervöst temperament.”⁷⁶ Individer som led av kraftlöshet, blodbrist och nervöst psyke – vanliga besvär vid 1800-talets slut – ansågs ha svårare att stå emot den hypnotiska kraften. *Helsingborgs Dagblad* skrev att man inte behövde Hansens seanser för att bli påmind om ”fantasiens magt öfver veka viljor, oklara tankar och nervösa kroppar”.⁷⁷ Ett par veckor senare påpekade samma tidning att ju mer energi (eller intelligens) och fysisk styrka en person ägde, desto svårare var vederbörande att magnetisera.⁷⁸

Uppfattningen att man kunde framkalla hysteriska symptom hos svaga och ”retliga” individer framfördes redan 1864 av Svenska läkarsällskapet (efter en seans med Hansen) och än mer etablerad blev den genom den patologiske anatomen Jean Martin Charcots behandling av hysteriska kvinnor på sinnessjukhuset la Salpêtrière i Paris på 1870- och 80-talet.⁷⁹ Charcot menade att bara individer som redan led av nervös sjuklighet kunde hypnotiseras, en ståndpunkt som avvek från andra hypnoskolors terapeutiska grundsyn.⁸⁰ Hansen anslöt sig rimligen inte till denna doktrin – det hade knappast varit bra för hans affärer – utan menade tvärtom, enligt Uffe Hansen, att muskelstarka individer var bättre medier än svaga.⁸¹ Det är tydligt i pressens rapportering att Hansen hade särskild framgång med yngre män. Han ville inte, enligt *Helsingborgs Dagblad*, magnetisera ”fruntimmer eller synbarligen sjukliga manspersoner”.⁸² Samma inställning noterades i *Norrköpings Tidningar* där man också skrev att Hansen ansåg ”skolynglingar från 14 till 18 år, soldater, typografer och smeder” särskilt mottagliga.⁸³

Varför just dessa grupper var mer hypnotiserbara framgår inte men det har sannolikt handlat om en kombination av fysisk kraft och vana att lyda auktoriteter; att individer i underlydande ställning var mer mottagliga för suggestioner var en vanlig uppfattning i samtidens medicin.⁸⁴ Hansen avhöll sig, tvärtemot vad vissa tidningar uppgav, inte heller från att hypnotisera kvinnor – i *Skånska Aftonbladets* reportage från en seans i Malmö

uppgavs att de kvinnliga medierna varit särskilt lämpliga.⁸⁵ Överlag förefaller det inte ha funnits någon strikt diskvalifikation i urvalet av medierna – de som anmälde sig frivilligt fick komma upp på scen. Om de inte gick att söva fick Hansen, enligt en hånfull artikel i *Helsingborgs Dagblad*, leta efter mer lättledda offer. Skribenten refererade till en turné i Malmö på 1860-talet för att poängtera att publiken på den tiden inte föll handlost för magnetisörens bluffmakeri:

Herr H. magnetiserade det värsta han förmådde, men malmöviljorna voro honom både för starka och för fria, och han såg ej annan utväg, än att på ett – vetenskapligt sätt erkänna och förklara detta odisputabla faktum, och herrarne återvände fullkomligt ohypnotiserade till sina platser i salongen. [...] Nej, herr Hansen hade till reserv en skäligen försupen vagabond, och det visade sig, att *han* var ett särdeles passande subjekt. [...] Det mest betecknande var dock att den hypnotiserade bacchibrodern tyckte att herr Hansen drog honom – vid näsan.⁸⁶

Det var ett odiskutabelt faktum att inte alla människor gick att magnetisera eller hypnotisera – detta var Hansen uppriktig med och hans inledande experiment med glasskivan syftade just till att hitta de mest lämpliga subjekten. Det berättades i pressen om misslyckade föreställningar då inte en enda person kunnat sövas.⁸⁷ Enligt *Folkets Tidning* menade Hansen att ganska få människor var tjänliga som medier – cirka 16 procent i de nordiska länderna, att jämföra med 35 till 40 procent i Sydeuropa och blott fyra procent i Holland (på grund av den ”holländska flegman” – det var, nota bene, i Holland som Hansen haft sin mest katastrofala turné).⁸⁸

Seanserna kunde också försvåras av bristen på frivilliga medier i publiken. Många drog sig, var blyga eller rädda, rapporterade *Sydsvenska Dagbladet*. När Hansen uppträdde i Lund var det ingen av de många närvarande kvinnorna som ville komma upp på scen – under hans första föreställning i staden hade två män tagit så illa vid sig att de fick föras ut.⁸⁹

Hemliga krafter eller ”redigt skoj”?

Den dubbelhet som karaktäriserade Hansens person och praktik gick igen i de reaktioner han mötte, där storögd beundran löpte parallellt med indignation och förakt. Det har redan framgått att publikens mottaglighet och förtroende varierade betydligt när han turnerade runt Europa och samma mångfald utmärker den svenska pressens rapportering. Attityderna kan grovt delas in i tre fält: övertygelse, osäkerhet och avståndstagande (vilket ligger i linje med hur Natale sammanfattar hållningarna till spiritistisk underhållning i Storbritannien och USA: ”the sceptic, the curious, the believer”⁹⁰). De skribenter som var förvissade om experimen-

tens äkthet underströk ofta hur de först varit skeptiska men inte kunde förneka vad de sett med egna ögon. Varje försök att uppdaga bedrägeri eller svindleri hade misslyckats – det *måste* helt enkelt vara sant. *Norra Hallands Tidning Vestkusten* skrev: ”Wid dessa tillfällen har intet tecken tydt på något charlataneri hos seancegifwaren utan har allt burit wittne om, att han verkligen äger denna i mångas tycke så swärförståeliga, sällsamma förmåga att kunna i menniskoorganismen uppväcka hemliga krafter.”⁹¹

I *Lund* rapporterades från en seans i Lund där de bänkade akademiker, från att först ha betraktat det hela som ”redigt skoj” efterhand blev allvarliga ”och slutligen var måhända deras intresse mest spändt af alla, såsom ock helt naturligt var – liksom deras applåder det högsta loford”.⁹² Det kan delvis ha varit en retorisk poäng att framhäva hur tvivel förbytts i tro – en sorts mirakelberättelse – men det kan också ha varit ett sätt för skribenterna att framstå som förnuftiga personer som krävde empiriska belägg innan de trodde på något så osannolikt. Om inte skribenten själv uppgav sig ha varit tvivlande nämndes andra i publiken som blivit omvända – *Skånska Aftonbladet* försäkrade att Hansen vid sin seans i Malmö ”lyckades öfvertyga den mest skeptiske om den verkliga tillvaron af den hemlighetsfulla magt, han besitter”. Samma tidning skrev att två personer deltagit i en privat seans i Malmö bara för att njuta av Hansens fiasko men att ”alla tvifvel voro häfda efter séancens slut...”⁹³ För vissa skribenter blev Hansens experiment ett bevis på att naturvetenskaperna inte hade svar på allt och att även det obegripliga måste omfamnas. I *Malmö Allehanda* menade man att Hansen tystade ”sjelfwa naturalistens twifwel på att någonting finnes mellan himmel och jord, som hans hönshjerna icke begriper”.⁹⁴

Här och var kröp reservation in i artiklarna, såtillvida att man anade en substans i det Hansen gjorde men inte förstod dess väsen. Det fanns en osäkerhet kring gränsen mellan vetenskap och humbug. I *Figaro* drogs slutsatsen att det nog fanns någon sanning i den animala magnetismen men att Hansens påstådda inre kraft var bedrägeri eller rent av självbedrägeri.⁹⁵ *Östgöten* var av samma uppfattning: ”Att magnetisörens ’konst’ grundar sig på verkligt wetenskapliga iakttagelser och upptäckter af s.k. öfwnaturlig art, det torde dock ej få bestridas. Att *en del* af hans prestationer äro af mera löslig natur torde å andra sidan wara lika obestridligt.”⁹⁶

Slutligen fanns en falang som helt sonika avfärdade Hansen som charlatan och bedragare. Dessa röster var mest frekventa under tidigt 1880-tal, då man refererade antingen till Hansens pågående europeiska rundresa eller – därigenom aktualiserad – hans svenska turné 1864. I Wien-rapporten citerad i *Norrköpings Tidningar* kommenterades lakoniskt att Hansen kallade sig professor (något han senare verkar ha slutat med): ”ty hwilken

taskspelare, andebeswärlare eller magnetisör kallar sig ej professor?⁹⁷ *Nerikes Allehanda* konstaterade att Hansen rest till Sankt Petersburg ”för att der gifva föreställningar i den högre spiritistiska humbugen”.⁹⁸ När Hansen gjorde sin bejublade svenska turné 1887 hade hypnotismen hunnit slå igenom och Hansens praktik var inte lika suspekt som vid decenniets början. Kritiska röster fanns dock fortfarande. I *Malmö Handels- och Sjöfartstidning* kåserade man att Hansens ”i scen satta taskspelarkonst” hade kunnat förändra världen om han fick sprida förvillelse bland politiker, militärer och bankmän.⁹⁹ En insändare i *Lunds Weckoblad* refererade till en föreställning med Hansen i Malmö på 1860-talet:

Då vi i en af de hypnotiserade tyckte oss igenkänna en teaterarbetare och tillika hyste våra tvifvel angående hr H:s ärlighet, beslöto vi få tag i nämnde [sic] arbetare. Detta lyckades oss också och tack vare några glas punsch fingo vi honom att erkänna, att han erhållit ”tio banko för att spela tosing på teatern” som hans ord föllo. [...] Bäst vore att polismyndigheterna förde herr H. öfver gränsen.¹⁰⁰

Till saken hör att när insändaren publicerades hade Hansen förbjudits att uppträda i sitt hemland, vilket föranlett hans resa över sundet. I *Trelleborgs Allehanda* ville man efter en bevittnad seans med Hansen öppna den svenska allmänhetens ögon, ”dervid förutskickande den anmärkningen, att jag ej betviflar hypnotismens *tillvaro*, utan endast H:s förmenta mästerskap i *användningen* af den samma.”¹⁰¹ I *Malmö Allehanda* beskrevs hur ett medium brustit ut i gapskratt och hur Hansen, röd av ilska, hade ropat till publiken ”Deres Latter har smittet Ham!”, för att kort därpå abrupt bryta seansen. Liknande ”avslöjanden” på scen nämns i andra tidningar, både angående Hansen och andra magnetisörer.¹⁰² Den slående kontrasten i pressrösternas förhållningssätt till Hansen blir som allra tydligast i detta monumentala förnekande av hela hans verksamhet. Det som för vissa var rena uppenbarelser var för andra typexempel på billigt lurendrejeri.

Farliga lekar

Ju mer spridd den populära hypnotismen blev, desto högre ljud varningsropen. Över hela Europa oroade sig läkare för hypnosens vådliga effekter i händerna på utbildade lekmän. Den populära hypnosens ansågs skadlig av flera skäl. Läkare lyfte fram sådant som utmattning av nervsystemet, risk för psykisk sjukdom, förlust av fri vilja samt risk för övergrepp och kriminalitet. Kravet på medicinskt monopol framfördes ofta men genomfördes bara undantagsvis – först ut var Ungern där en flicka avlidit efter en privat seans med en lekmanhypnotisör. I Sverige var det framför allt psykiatrikern Fredrik Björnström och läkaren Magnus Huss som propa-

gerade för en begränsning och ärendet togs upp i Svenska läkarsällskapet vid flera tillfällen. Hypnosens alla risker gjorde det nödvändigt att bara läkare, med den kunskap och moral som kom av yrket, skulle ha rätt att utöva den, menade Björnström och Huss.¹⁰³

I mars 1885 publicerade *Aftonbladet* ett föredrag som Björnström hållit för Svenska läkarsällskapet. Det hade titeln ”Om magnetismens faror” och varnade för det ”otillbörliga och farliga ofog, som för närvarande bedrivs i vårt land af en kringresande dansk magnetisör, som kallar sig Sixtus”. I tidigare forskning brukar denne Sixtus lyftas fram som katalysator för läkarnas uppblossande ängslan för hypnos på 1880-talet, precis som Hansens turné 1864 hade aktualiserat ett ställningstagande mot magnetism.¹⁰⁴ I mars 1885 hade Hansen knappt hunnit återvända till Sverige men minnet av hans tidigare eskapader levde kvar. Björnström nämnde som avskräckande exempel hur de studenter Hansen hade använt som medier blev illamående och ”för en tid odugliga för studier”.¹⁰⁵ Senare under 1885 skulle Hansen uppträda i Helsingborg men fick ställa in på grund av bristande intresse. I *Helsingborgs Dagblad* menade man, med hänvisning till Björnströms varningar, att de uteblivna seanserna näppeligen var något att sörja.¹⁰⁶

Med tanke på att Hansen åren därpå reste runt för fulla hus hade läkarnas förmaningar knappast avsedd effekt. Hur mycket allmänheten kände till av läkarnas oro är svårt att veta; hursomhelst var lockelsen större än rädslan. Även om det rapporterades att inte alla vågade ställa upp som medier fick Hansen oftast ihop en grupp. Han var själv noga med att lugna publiken. I *Nerike* refererade man till vad en kapten Myhlertz berättat för en dansk tidning, nämligen att man inte hade kunnat se negativ påverkan hos Hansens medier: ”Hansen yttrade sig också under föredraget derom, och med en så erfaren och försigtig experimentör behöfver man visst heller icke hysa någon fruktan.”¹⁰⁷ I *Helsingborgs Dagblad* skrev man (bara en vecka efter att samma tidning avfärdat Hansen) att han var en kunnig anatom och sannolikt inte skadade någon när han utövade sin ”högst förvånansvärda och intressanta” förmåga.¹⁰⁸ Här framställdes alltså Hansen som mer pålitlig och skicklig än den genomsnittlige kringresande hypnotisören.

Att det inte alltid gick enligt plan framgår dock av de notisexplosioner som vid ett par tillfällen fyllde pressen. *Nya Dagligt Allehanda* var bara en av många tidningar som rapporterade om en händelse i Helsingfors i september 1886:

Vid hr Hansens hypnotiska föreställning i Brunnsparken sistlidne söndag inträffade, att man ej lyckades få ett af subjekten, en ung man, fullt vaken oaktradt alla försök, hvarför han slutligen måste föras till sitt hem, der han

väl kom till sans, men länge fick kämpa med ett häftigt illamående i form af yrsel och kvaljningar. Ett annat af subjekten var äfven synnerligen svårt att väcka. Publikén så väl som hr Hansen voro högeligen upprörda öfver händelsen.¹⁰⁹

I februari 1887 rapporterades om unga män i Göteborg och Malmö som blivit så påverkade av hypnosen att de bara med svårighet kunnat väckas och sedan varit ordentligt medtagna.¹¹⁰

1886 förbjöds Hansen att uppträda offentligt i Danmark. I flera svenska tidningar applåderade man detta och önskade att Sverige skulle göra det samma, men, fnös *Malmö Handels- och Sjöfartstidning*, ”wi svenskar äro dock mycket mer toleranta”.¹¹¹ I *Hvad Nytt?* noterade man att Hansens ”verkligt underbara, men utan twifwel nervförstörande prestationer” blivit polisförbjudna i Danmark.¹¹² Det dröjde inte länge innan opinionen mot Hansens föreställningar växte även i Sverige. I takt med att den medicinska hypnosen blev mer etablerad – i Sverige framför allt genom läkaren Otto Wetterstrands framgångsrika behandling – framstod den populära hypnosen som alltmer apart. I mars 1887 rapporterade *Sydsvenska Dagbladet* att Hansen skulle ha uppträtt på hotell Mårtensson i Halmstad, att magistraten därför hade bett stadsläkaren om ett yttrande och att han bestämt avrått eftersom Hansens experiment inte var tillräckligt vetenskapligt verifierade. Magistraten förbjöd då Hansen att uppträda.¹¹³ Ett drygt år senare inträffade samma sak i Stockholm.¹¹⁴ I *Folkets Tidning* ansåg man det enfaldigt att Hansen inte fick uppträda.¹¹⁵ *Vikingen* menade däremot: ”De kringresande hypnotisörernas tid torde nu vara förbi, åtminstone i hufvudstaden. [...] Vi, och antagligen många med oss, glädja oss uppriktigt åt det hinder, som blifvit upprest mot en mängd kringresande hypnotisörers geschäftsmakeri i den vägen.”¹¹⁶

Tiden höll på att rinna ut för de ambulerande hypnotisörerna. De förbud mot offentlig hypnos som började utfärdas i Sverige var redan verklighet i några andra länder. Ibland hänvisade pressen till Hansens framfart på kontinenten för att understryka att hans seanser borde förbjudits långt tidigare. *Öresundsposten* hänvisade till en dansk författare som oroade sig över att Hansen fått elever: ”Hypnotismen drifves nu som sport i Köbenhavn, och det gifves diletanter i massvis, som roa sig med att försätta blodfattiga, hysteriska och nervösa personer i konstlad sömn.”¹¹⁷

Den nervkraft som kunde vara förgörande för medierna var inte heller ofarlig för hypnotisören. Det fanns redan i den animala magnetismen teorier om en kraftväxling mellan magnetisör och magnetiserad – när den ena blev starkare blev den andra svagare. Hansen hade ärvt magnetismens idé om en rapport – en själslig förbindelse – mellan det givande och det tagande mediet. Utfallet i varje enskilt fall berodde både på rapportens

styrka och på Hansens aktuella hälsotillstånd.¹¹⁸ I pressens reportage från hans seanser framgår att såväl Hansen själv som skribenterna menade att hans hälsa påverkades av det myckna hypnotiserandet. I *Nerike* citerades en artikel om Hansen i en dansk tidning:

Att det deremot ingalunda är utan fara att uppträda såsom magnetisör förklarade Hansen utförligt. I huru hög grad det ansträngde och tröttade honom, kunde man tydligt se på honom, så att det helt säkert var hård nödvändighet, som drifvit honom åter till denna sysselsättning.¹¹⁹

Helsingborgstidningen Skånes Allahanda skrev att Hansen blev matt mot seansens slut, vilket var fullt förståeligt ”då den från hypnotisören till så många medier utströmmande nervkraften ovilkorligen måste utmatta äfven den kraftigaste natur”.¹²⁰

Vetenskaplig outsider

Det paradoxala i Hansens verksamhet är att samtidigt som den dömdes ut som antingen falsk och oseriös eller farlig och potentiellt olaglig var den en viktig katalysator för medicinsk hypnos. Detta dilemma, att läkare kunde lära sig en hel del från lekmanahypnotisörer men likväl måste ta avstånd från dem, var en utmaning för professionen, liksom att upprätthålla förtroendet för medicinsk hypnos. Gemene man kunde knappast se skillnad på de hypnotiska tekniker som användes av läkare och de som demonstrerades på scen. Läkarnas iver att förbjuda populär hypnotism bottnade inte bara i omsorg om det allmännas bästa utan också i professionell revirmarkering.¹²¹

Dilemmat är synligt i pressens skrivelser om Hansen. Här utmålades han alltså omväxlande som charlatan och vetenskapsman, ofta utan tydliga indikationer på hur samma experiment kunde leda till helt skilda bedömningar (särskilt som skribenternas bakgrund sällan framgår). Samtidigt ser man att samma rigida gränsdragning som gjordes inom medicinen inte behövdes här. Hansens föreställningar kunde få vara *både* underhållande och bildande. Såväl Jülich (om röntgen) som Natale (om spiri-tism) har påpekat att den lättsamma inramningen inte alls uteslöt ett seriöst intresse.¹²² I *Skånska Posten* skrev man:

...och wi uppmana alla, som ej rygga tillbaka för det mystiska, det hemlighetsfulla, och som derjemte äro wänner af ett godt, ett hjertligt skratt, att ej utebli i afton. Det är – wi upprepa det – i hög grad både spännande och roande scener, på hwilka hr H. bjuder. Det är ingenting humbugsartadt eller taskspelaraktigt; det är något, som förtjenar att ses och begrundas äfwen ur rent wetenskaplig synpunkt.¹²³

I den reklam som tidningarna – sannolikt efter påstötning från Hansen själv – ibland gjorde för seanserna fungerade just kombinationen av nöje och upplysning som lockbete. I en annons i *Sydsvenska Dagbladet* läser man att de experiment som Hansen skulle företa på Malmö teater ursprungligen initierats av honom men nu sysselsatte de ”mest framstående” psykologer och fysiologer i London och Paris samt att de inte bara ägde högt vetenskapligt intresse utan också framkallade hjärtliga skratt, ”i det de åstadkomma scener af en oemotståndligt komisk verkan”.¹²⁴ *Helsingborgstidningen Skånes Allahanda* skrev:

De hypnotiska framställningarne ha af Helsingborgarne i allmänhet uppfattats från den humoristiska sidan och medgifvas bör, att enskilda yttringar af den gåtfulla kraften varit utomordentligt komiska. Men i själfva verket stå vi dock här inför en djupt allvarlig företeelse. [...] Det har framhållits af mången, att hr Hansens företag att göra en djupt allvarligt [sic], vetenskaplig fråga till föremål för gycklande teaterföreställningar är absolut förkastligt och tillika farligt [...] Men mot den samma kan invändas: att faran för missbruk minskas ju mera saken blir allmänt känd och hypnotiska företeelser igenkända; att hr Hansen genom sina föreställningar, snart sagdt öfver hela världen, samlar ett rikt materiel af erfarenhet rörande olika medier, som svårigen kan vinnas i studerkammaren, och som derefter kan komma vetenskapen till godo; att då någon aflönad lärostol i denna vetenskapsgren icke finnes, den som åt dylika undersökningar vill egna sitt lif måste göra det på ett sätt, som bereder hans utkomst.¹²⁵

Här är det humoristiska och teatrala inslaget inte bara sanktionerat, det framstår till och med som en bonus att Hansen, obunden av läkarnas etiska förbehåll, kunde experimentera fritt och därmed vinna empiriska resultat på ett sätt som inte vetenskapen kunde. Det var läkarnas brist på intresse och omöjligheten att vinna akademisk status som tvingade Hansen att tjäna sitt levebröd genom offentliga föreläsningar. Här framställdes han närmast som en hjälte som offrade sig för vetenskapens goda, en pionjär på ett lovande kunskapsfält som andra inte ville eller vågade närma sig (redan 1864 framfördes liknande tankar i dansk press).¹²⁶ De mystiska och kuriösa inslagen i Hansens utövning var, menade vissa, inget som borde stå i vägen för ett seriöst utforskande av fenomenet.¹²⁷

I det gåtfulla finns mycket att upptäcka, menade *Helsingborgstidningen Skånes Allahanda*.¹²⁸ Det tidstypiska intresset för dolda naturfenomen lyser igenom i flera artiklar. I *Öresundsposten* poängterade man att det inte finns något över eller utom naturen (och avvisade alltså paranormala fenomen) men att det finns desto mer i naturen som återstår att upptäcka. Att vetenskapsmännen måste bli mindre fördomsfulla konstaterades i *Göte-*

borgs Handels- och Sjöfartstidning. Man diskuterade ett besök som Hansen gjort några år tidigare där det blev uppenbart att den animala magnetismens släktskap med elektromagnetiska krafter inte kunde förnekas, ”om man också ännu ej fått hela sammanhanget utforskadt”.¹²⁹ I flera artiklar uttrycktes en stark förväntan om vad magnetism och hypnotism skulle kunna åstadkomma i framtiden. Man stod vid dörren till stora upptäckter och Hansen var en av få som vågade glänta på den.¹³⁰ Hansen påstod själv att hans föreläsningar syftade till att öka hypnotismens status i vetenskapliga kretsar, uppgav *Skånska Aftonbladet*. I samma artikel påpekade man att hypnotismens terapeutiska fördelar började upptäckas och att den kunde få stor betydelse i läkarvetenskapen.¹³¹

När skribenterna uttryckte sin förhoppning inför hypnotismens och Hansens ljusa framtid förmedlade de förmodligen Hansens egna ord. Men de kan mycket väl också ha varit besjälade av det framtidshopp som utmärkte samtidens kunskapsklimat, där så mycket verkade finnas bortom det omedelbart kända och där kunskap söktes med så eklektiska metoder. Hansen lockade stor publik inte trots att han förenade underhållning med vetenskapliga anspråk utan just därför.

Åtråvärd kunskap – sammanfattande reflektioner

Carl Hansens hypnotiska turnéer kan kanske framstå som en historisk kuriositet – en bastant herre som kuskar land och rike runt för att låta människor skälla som hundar eller äta råa potatisar. Men han är ingen perifer figur från en länge glömd underhållningsbransch. Han är en nyckelperson i framväxten av den moderna psykoterapin. I Alan Gaulds inflytelserika hypnohistorik myntar han begreppet ”Hansen-fasen”, den period mellan 1879–1884 då flera läkare, framför allt i tysktalande länder, bevittnade och tog intryck av Hansens verksamhet. Den psykodynamiska och psykoanalytiska tradition som utvecklades under 1900-talet växte direkt ur medicinsk hypnos- och suggestionsterapi (Freud hade för övrigt bevistat en seans med Hansen) och denna medicinska hypnos var, som framgick, inspirerad av de experiment som utfördes av kringresande hypnotisörer, framför allt Hansen.¹³²

Det som gör Hansen intressant är att han å ena sidan obestriddligen inspirerade utvecklingen av medicinsk hypnos, å andra sidan hölls för taskspelare och kallhamrad manipulatör. De vilt divergerande uppfattningar som fanns i samtiden har avspeglats också i den svenska pressen. Där några såg en seriös och skicklig utövare som arbetade i motvind på grund av vetenskapssamhällets trångsynthet såg andra en driven bondfångare som i bästa fall lurade människor på pengar, i värsta fall utsatte dem för fara. Vilken ståndpunkt man hade i frågan kan naturligtvis ha

påverkats av egna intryck av Hansens seanser men sannolikt har etablerade professionella och vetenskapliga ideal format skribenternas bedömning. Inställningen till hypnotism var kluven och därför också attityden till Hansen.

Ändå är det tänkvärt att personer som tagit del av, eller läst om, samma experiment kunde dra så olika slutsatser. Det säger något om kunskapsklimatet på 1880-talet. Även om en vetenskaplig inmutningsprocess var i full gång, där kvacksalveri och alternativmedicin effektivt skulle rensas ut, fanns fortfarande en tolerans för olika vägar att finna kunskap och en betydligt mer diffus gräns mellan vad som var möjligt att veta och vad som inte var det. Natale lyfter fram just öppenheten för olika tolkningar och kunskapsvägar som en viktig egenskap hos den spiritistiska underhållningen; det fanns inte ett färdigt facit, snarare ett gemensamt utforskande.¹³³ Lachapelle påpekar att vetenskapens gränser inte var absoluta under 1800-talet. Trollerikonstnärerna gav sin publik en sällsynt mix av naturligt och övernaturligt: ”They exploited the seemingly magical character of science and tried to make magic look scientific.”¹³⁴

De spretiga reaktionerna på Hansens verksamhet signalerar ett öppet och dynamiskt kunskapssökande.¹³⁵ Det fanns en kommunikationskanal mellan lekmannen Hansen och läkarna som möjliggjorde att kunskap och praktik kunde komma till ömsesidig nytta. Enligt Andrea Graus, som studerat hypnotism i Spanien vid 1800-talets slut, var läkarnas beroende av lekmannahypnotisörerna fundamentalt även om de upprätthöll en kritisk fasad. Oavsett om det som skedde på scen var bluff eller inte var hypnotisören en källa till lärande.¹³⁶ De populära hypnotisörernas bruk av drama och mystik, liksom deras brist på medicinsk utbildning, hindrade läkare att öppet erkänna deras kompetens men inte att diskret studera den.

Inte heller var en hypnotisör som Hansen avogt inställd till läkarna och deras kunnande. Tvärtom var vetenskaplig bekräftelse det ideal som Hansen strävade mot. Hans rutin att alltid uppträda för en sluten krets av läkare i samband med sina turnéstopp vittnar om en outsläcklig ambition att demonstrera och övertyga om fenomenets existens och potential. Hansen, och de pressröster som såg en framtid för hypnotismen, vände sig mot en alltför positivistisk och inskränkt naturvetenskap men inte mot vetenskapen som sådan. Det var fördomsfullhet och intellektuell rigiditet som var hotet, inte fastställandet av vetenskapligt prövbar kunskap. Tvärtom – det var till vetenskapen man ville. Med en öppenhet för att vägarna dit kunde vara nog så krokiga.

Så blir Hansen på sätt och vis en symbol för en kunskapskultur där man prövar sig fram, nyfiket experimenterar, testar nya spår. Det ivriga utforskandet av världen, naturen och människan var en drivande motor i samhällets modernisering. I detta storslagna projekt var magnetisören/hyp-

notisören en livligt engagerad aktör. Tidigare forskning kring rörelser som animal magnetism och spiritism har visat att dess utövare inte alls var några övervintrade relikter.¹³⁷ De sög upp samtidens upptäckter och experimenterade på egen hand, i syfte att skapa och förmedla kunskap i en underhållande förpackning av mystik, förundran och drama. För att nå en publik – och tjäna pengar – drog de nytta av en växande underhållningsmarknad där reklam och synlighet i pressen efterhand kom att få en viktig roll. Sammansmältningen av kunskap, underhållning och mystik var kärnan i Hansens popularitet och i det sena 1800-talets vurm för populariserad vetenskap i allmänhet. Här kanaliserades människors längtan efter förströelse, avkoppling och spänning men också deras nyfikna sökande efter kunskap om sig själva och sin omvärld.

Tack

Jag vill tacka två anonyma granskare, redaktören, det högre seminariet vid Historiska institutionen i Lund, Mattias Piltz, Leif Runefelt och, inte minst, Kristiina Savin för tips och värdefulla synpunkter.

Noter

1. Inga Sanner, *Det omedvetna: Historien om ett utopiskt rum* (Nora: Nya Doxa, 2009); Cecilia Riving, "A Double-Edged Sword: Promises and Dangers of Hypnotism in Sweden, 1880–1915", i *The Enduring Fantastic: Essays on Imagination and Western Culture*, red. Cecilia Trenter och Anna Höglund (Jefferson N.C.: McFarland, 2021).

2. Sökningar har gjorts med trunkering och boolska operatörer. Huvudsökorden som gett flest resultat är Hansen AND hypnot* och Hansen AND magnetisör*. Kompletterande sökord är Hansen AND animal, Hansen AND mesmer*, Hansen AND humbug, Hansen AND seance. Feltranskribering av originalkällan kan innebära en del missade träffar. En fullständig täckning av allt som skrevs om Hansen 1880–1889 är naturligtvis omöjlig men det omfattande källmaterial som ingår i studien ger ett tillräckligt empiriskt underlag.

3. Denna sammanfattning bygger på de empiriska studier jag hittills hunnit göra av perioden 1880–1889.

4. Erik Edoff, *Storstadens dagbok: Boulevardpressen och mediasystemet i det sena 1800-talets Stockholm* (diss. Lund: Lunds universitet, 2016), 40–41, 53, 57–58; Birgit Petersson, *Från journalist till murvel: Journalistyrkets professionalisering från 1900 till 1960-talet* (Göteborg: NORDICOM-Sverige, 2006), 237–238; Eric Johannesson, "Med det nya på väg (1858–1880)", i *Den svenska pressens historia 2: Ären då allting hände (1830–1897)*, red. Karl Erik Gustafsson och Per Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2001), 225–232; Johan Jarlbrink, *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal* (diss. Linköping: Linköpings universitet, 2009), 77–80, 102–103.

5. Petersson, *Från journalist*, 237–238, 302–311.

6. Johannesson, "Med det nya på väg", 228–229; Edoff, *Storstadens dagbok*, 57–58; Jarlbrink, *Det våras*, 77–80, 102–103.

7. Jarlbrink, *Det våras*, 68–70, 102–103.
8. Henri F. Ellenberger, *The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry* (London: Fontana Press, 1994 [1974]); Adam Crabtree, *From Mesmer to Freud: Magnetic Sleep and the Roots of Psychological Healing* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1993); Alan Gauld, *A History of Hypnotism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Stanley W. Jackson, *Care of the Psyche: A History of Psychological Healing* (New Haven: Yale University Press, 1999); Andreas Mayer, *Sites of the Unconscious: Hypnosis and the Emergence of the Psychoanalytic Setting* (Chicago: Chicago University Press, 2013 [2002]); Walter Bromberg, *Man above Humanity: A History of Psychotherapy* (Philadelphia: Lippincott, 1954); Heather Wolffram, "An Object of Vulgar Curiosity: Legitimizing Medical Hypnosis in Imperial Germany", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 67:1 (2010); Mirjam Bugmann, *Hypnosepolitik: Der Psychiater August Forel, das Gehirn und die Gesellschaft (1870–1920)* (Köln: Böhlau Verlag, 2015), 80–82; Emese Lafferton, "Hysteria and Hypnosis as Ongoing Processes of Negotiation: Ilma's Case from the Austro-Hungarian Monarchy", part I & II, *History of Psychiatry* 13 (2002); Andrea Graus, "Hypnosis in Spain (1888–1905): From Spectacle to Medical Treatment of Mediumship", *Studies in History and Philosophy of Biol. & Biomed Sci.* 48 (2014), 87, 91; Emese Lafferton, "Murder by Hypnosis: Altered States and the Mental Geography of Science", i *Medicine, Madness and Social History*, red. Roberta Bivins och John Pickstone (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), 190; Teri Chettiar, "'Looking as Little as Patients as Persons Well Could': Hypnotism, Medicine, and the Problem of the Suggestible Subject in Late Nineteenth-Century Britain", *Medical History* 56:3 (2012); Andreas-Holger Maehle, "A Dangerous Method? The German Discourse on Hypnotic Suggestion Therapy around 1900", *Notes and Records* 71 (2017); Kim M. Hajek, "'A Portion of Truth': Demarcating the Boundaries of Scientific Hypnotism in Late Nineteenth-Century France", *Notes and Records* 71 (2017); Anne Harrington, "Hysteria, Hypnosis, and the Lure of the Invisible: The Rise of Neo-Mesmerism in *Fin-de-Siècle* French Psychiatry", i *The Anatomy of Madness: Essays in the History of Psychiatry*, vol. 3, *The Asylum and its Psychiatry*, red. William Bynum, Roy Porter och Michael Shepherd (London & New York: Routledge, 1988); Alex Owen, *The Darkened Room: Women, Power, and Spiritualism in Late Victorian England* (London: Virago, 1989), 111.
9. Alison Winter, *Mesmerized: Powers of Mind in Victorian Britain* (Chicago: University of Chicago Press, 1998); William Hughes, *That Devil's Trick: Hypnotism and the Victorian Popular Imagination* (Manchester: Manchester University Press, 2015); Daniel Pick, *Svengali's Web: The Alien Enchanter in Modern Culture* (New Haven: Yale University Press, 2000); Andrea Graus, "Hypnosis Lessons by Stage Magnetizers: Medical and Lay Hypnotists in Spain", *Notes and Records* 71 (2017); Fred Nadis, "Of Horses, Planks, and Window Sleepers: Stage Hypnotism Meets Reform, 1836–1920", *Journal of Medical Humanities* 22:3 (2001); Juan Marcos Bonet Safont, "Professors, Charlatans, and Spiritists: The Stage Hypnotist in Late Nineteenth-Century English Literature", *Culture and History Digital Journal* 9:1 (2020). Se också Stefan Andriopoulos, *Possessed: Hypnotic Crimes, Corporate Fiction, and the Invention of Cinema* (Chicago: University of Chicago Press, 2008); Ruth Harris, "Murder under Hypnosis in the Case of Gabrielle Bompard: Psychiatry in the Courtroom in Belle Époque Paris", i *The Anatomy of Madness: Essays in the History of Psychiatry*, vol. 2, *Institutions and Society*, red. Roy Porter, William Bynum och Michael Shepherd (London: Tavistock, 1985); Heather Wolffram, "Crime and Hypnosis in *Fin-de-Siècle* Germany: The Czynski

Case”, *Notes and Records* 71 (2017); Anthony D. Kauders, ”Negotiating Free Will: Hypnosis and Crime in Early Twentieth-Century Germany”, *The Historical Journal* 60:4 (2017); Hilary Grimes, *The Late Victorian Gothic: Mental Science, the Uncanny, and Scenes of Writing* (Farnham: Ashgate, 2011); Robin Waterfield, *Hidden Depths: The Story of Hypnosis* (London: Pan Books, 2016 [2002]).

10. Cecilia Riving, *Hela människor. Patientmötet i behandling av psykisk ohälsa från sent 1700-tal till 1924* (Göteborg: Makadam, kommande 2023); Franz Luttenberger, ”Hypnotisörernas tid: Hypnotismen i svensk medicin 1880–1900”, *Lychnos* (1983); Karin Johannisson, *Magnetisörernas tid: Den animala magnetismen i Sverige* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1974); Riving, ”A Double-Edged Sword”; Petteri Pietikäinen, *Neurosis and Modernity: The Age of Nervousness in Sweden* (Leiden: Brill, 2007); Erik Bjelfvenstam, ”Hypnotism in Scandinavia, 1800–1900”, i *Abnormal Hypnotic Phenomena: A Survey of Nineteenth-Century Cases*, vol. 2, red. Eric J. Dingwall et.al. (London: Churchill, 1967).

11. Sanner, *Det omedvetna*, 95.

12. Sanner, *Det omedvetna*; Hans Lindström, *Hjärnornas kamp: Psykologiska idéer och motiv i Strindbergs åttiotalsdiktning* (Uppsala universitet, 1952); Torbjörn Gustafsson, *Sjärens biologi: Medicinen, kulturen och naturens ordning 1850–1920* (Eslöv: Symposion, 1996); Kjell Jonsson, *Vid vetandets gräns: Om skiljelinjen mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870–1920* (Lund: Arkiv förlag, 1987). För närvarande pågår två avhandlingsprojekt i idéhistoria/mediehistoria där spiritismen studeras (Julia Falk, UMU; Christine Sandal, LU).

13. Cecilia Riving, ”Främling för sig själv: En narrativ och fenomenologisk analys av psykiatriska patienters berättelser 1890”, *Historisk tidskrift* 143:3 (2023).

14. Wolfram, ”An object”, 157; se Nadis, ”Of Horses, Planks”, 227–229.

15. Simone Natale, *Supernatural Entertainments: Victorian Spiritualism and the Rise of the Modern Media Culture* (Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2016); Sofie Lachapelle, *Conjuring Science: A History of Scientific Entertainment and Stage Magic in Modern France* (New York: Palgrave MacMillan, 2015); Solveig Jülich, ”Vetenskapliga attraktioner och deras publik: Offentliga föreläsningar av röntgenbilder kring sekelskiftet 1900”, i *Den mediala vetenskapen*, red. Anders Ekström (Nora: Nya Doxa, 2004); Eva Åhrén Snickare, ”Känn dig själv! Om vaxkabinett och anatomiska utställningar” i *Den mediala vetenskapen*, red. Anders Ekström (Nora: Nya Doxa, 2004); Leif Runefelt, *Några ögonblicks förundran: Marknaden för ambulerande underhållning i Sverige 1760–1880* (Lund: Nordic Academic Press, 2023). Se också *Science in the Marketplace: Nineteenth-Century Sites and Experiences*, red. Aileen Fyfe och Bernard Lightman (Chicago: The University of Chicago Press, 2007); Gunnar Broberg, ”Entrébiljett till en skandal”, *Tvårsnitt* 1–2, 1991. Se projektet *Science at the Fair: Performing Knowledge and Technology in Western Europe, 1850–1914* som drivs vid universitetet i Antwerpen: <https://www.uantwerpen.be/en/projects/science-at-the-fair/>.

16. Uffe Hansen, *Psykoanalysens fortrængte fortid: Hypnotisören Carl Hansen og Sigmund Freud* (Köpenhamn: Akademisk Forlag, 1991); Anders Enevig, *Gøglere, hypnotisører og savoyarder* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2003).

17. Ellenberger, *The Discovery*, 85, 750–751; Mayer, *Sites of the Unconscious*, 94–97; Gauld, *A History*, 302–306; Wolfram, ”An Object”, 156–158; Waterfield, *Hidden Depths*, 279–280; Pick, *Svengali’s Web*, 97; Johannisson, *Magnetisörernas tid*, 250–252; Lindström, *Hjärnornas kamp*, 212–214; Bjelfvenstam, ”Hypnotism in Scandinavia”, 242–244; Bugmann, *Hypnosepolitik*, 80–81; Graus, ”Hypnosis in Spain”, 87.

18. Ellenberger, *The Discovery*, 62, 65–67; Jackson, *Care of the Psyche*, 239–242; Johannisson, *Magnetisörernas tid*, 9–25; Crabtree, *From Mesmer*, 3–37.
19. Winter, *Mesmerized*; Hughes, *That Devil's*. Se Gauld, *A History*, 197–214.
20. Se Gauld, *A History*, 279–288; Crabtree, *From Mesmer*, 155–162; Johannisson, *Magnetisörernas tid*, 253; Safont, ”Professors, Charlatans”, 8.
21. *Sydsvenska Dagbladet* (SDS), 22/1 1887. Se också SDS, 7/8 1884; SDS, 18/1 1887; *Aftonbladet* (AB), 28/11 1887; *Nya Skåne* (NS), 22/1 1887; *Öresundsposten* (ÖP), 25/11 1885; *Östgöta Correspondenten* (ÖC), 18/9 1886; *Malmö Allehanda* (MA), 22/1 1887; *Helsingborgstidningen Skånes Allahanda* (HSA), 10/2 1887; *Trelleborgs Allehanda* (TA), 15 feb 1887; *Malmö Handels- och Sjöfartstidning* (MHS), 26/1 1887; *Skånska Aftonbladet* (SA), 12/1 1887.
22. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* (GHT), 11/10 1884.
23. *Ystadposten* (YP), 15/3 1888.
24. Lutenberger, *Hypnotisörernas tid*, 110–111; Riving, *Hela människor*, Hajek, ”A Portion of Truth”; Lindström, *Hjärnornas kamp*, 288–298; Grimes, *The Late Victorian*, 68. Harrington menar dock att teorier om en biomagnetisk kraft levde kvar i fransk psykiatri under sent 1800-tal; hon kallar det neo-mesmerism (Harrington, ”Hysteria, Hypnosis”).
25. *Fyris*, 12/12 1887. Se också Hansen, *Psykoanalysens*, 48–50, 121, för Hansens egna teorier om relationen mellan magnetism och hypnotism.
26. Johannisson, *Magnetisörernas tid*, 250–252; Bjelfvenstam, ”Hypnotism in Scandinavia”, 225–226; Riving, *Hela människor*.
27. AB, 21/8 1889.
28. *Helsingborgs Dagblad* (HD), 25/1 1887.
29. HD, 25/1 1887.
30. SA, 18/1 1887; se också *Härnösandsposten* (HP), 24/1 1887.
31. NS, 22/1 1887.
32. AB, 28/11 1887.
33. Wolffram, ”An Object”, 157.
34. Runefelt, *Några ögonblicks*, 14–21, 52–55.
35. Lachapelle, *Conjuring Science*, 2–9, 133; se Nadis, ”Of Horses, Planks”, 227–229.
36. Jülich, ”Vetenskapliga attraktioner”, 53.
37. Även i sekundärlitteraturen beskrivs Hansens föreställningar runt om i Europa på likartat sätt, se t ex Mayer, *Sites of the Unconscious*, 95.
38. GHT, 11/10 1884; *Budkaflen* (BK), 30/1 1885; ÖC, 18/9 1886; SA, 20/1 1887; SDS, 18/1 1887; MHS, 29/1 1887; *Nya Wexjöbladet* (NW), 28/1 1887.
39. SDS, 20/1 1887; se också BK, 30/1 1885; MHS, 29/1 1887; *Östgöten*, 22/9 1886; SA, 20/1 1887.
40. BK, 30/1 1885; *Skånska Posten* (SP), 28/9 1886.
41. Se Nadis, ”Of Horses, Planks”, 227–229; Hansen, *Psykoanalysens*, 72–73; Wolffram, ”An Object”, 157–158.
42. Graus, ”Hypnosis Lessons”, 145–147; Safont, ”Professors, Charlatans”, 4; Runefelt, *Ett ögonblicks*, 50; Lachapelle, *Conjuring Science*, 3, 11.
43. ÖP, 25/11 1885; SP, 27/9 1886; NA, 22/3 1880; ÖC, 18/9 1886; *Östgöten*, 18/9 1886; SDS, 18/1 1887; HSA, 15/2 1887.
44. HSA, 15/2 1887; se ÖP, 27/11 1885.
45. ÖP, 10/2 1887; ÖP, 11/2 1887; HD, 12/2 1887; MHS, 29/1 1887; se också SA, 20/1 1887.

46. Runefelt, *Några ögonblicks*, 42–43; Anders Ekström, *Viljan att synas, viljan att se: Mediumgånge och publik kultur kring 1900* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2010), 139.
47. SDS, 3/2 1887; se också SDS, 25/1 1887; SA, 20/1 1887; BK, 30/1 1885; ÖP, 14/2 1887; NW, 28/1 1887.
48. Maria Spiers, *Teaterminder: Erindringer fra 31 aars rejseliv i Danmark og Norge* (Köpenhamn 1923).
49. Hansen, *Psykoanalysens*, 47–48, 75–76; Mayer, *Sites of the Unconscious*, 96. Runefelt diskuterar ambulerande underhållares annonsering från ett konsumtionshistoriskt perspektiv. Runefelt, *Några ögonblicks*, 37–70.
50. *Östgöten*, 18/9 1886.
51. YP, 17/12 1887.
52. *Kristianstadsbladet*, 29/9 1886.
53. *Mellanakten*, 18/2 1880; jfr Hansen, *Psykoanalysens*, 38–130. Senare lär Hansen också ha turnerat i Belgien, Frankrike, Ryssland, Spanien, Portugal, Marocko och Algeriet. Se Enevig, *Gøglere, hypnotisører*, 85.
54. SA, 18/1 1887; HP, 24/1 1887.
55. T ex i SA, 26/1 1887; *Lund*, 28/1 1887; *Folkets Tidning* (FT), 28/1 1887.
56. *Östgöten*, 22/9 1886; SA, 18/1 1887; se också SA, 20/1 1887; HP, 24/1 1887. Se Hansen, *Psykoanalysens*, 44, 92–93, 121–122.
57. *Norrköpings Tidningar* (NT), 25/2 1880; *Nya Dagligt Allehanda* (NDA), 11/2 1880.
58. Se Hansen, *Psykoanalysens*, 47–48, 73–74, 91–92.
59. ÖP, 27/11 1885; se också ÖC, 18/9 1886.
60. HSA, 10/2 1887.
61. SA, 18/1 1887. Se också NS, 22/1 1887; NT, 25/2 1880; HP, 24/1 1887.
62. Se Hansen, *Psykoanalysens*, 74, 122.
63. Runefelt, *Några ögonblicks*, 15. I *Science in the Marketplace* påpekas att underhållarna kunde ha flera syften med sin verksamhet, där ekonomisk vinst listas bredvid bildningsideal, religiös övertygelse och lusten att roa en publik. *Science in the Marketplace*, 4. Se också Anders Ekström, ”Vetenskaperna, medierna, publikerna”, i *Den mediala vetenskapen*, red. Anders Ekström (Nora: Nya Doxa, 2004), 20; Åhrén Snickare, ”Känn dig själv!”, 73.
64. ÖP, 14/2 1887; TA, 15/2 1887.
65. MA, 16/2 1887.
66. HSA, 15/2 1887.
67. HSA, 10/2 1887; HSA, 12/2 1887; se också NT, 25/2 1880.
68. *Lund*, 28/1 1887.
69. NDA, 1/2 1881; se också *Nerikes Allehanda* (NA), 22/3 1880; *Sundsvalls Tidning*, 29/12 1881. Se Hansen, *Psykoanalysens*, 61, 76.
70. TA, 15/2 1887. Se Runefelt, *Ett ögonblicks*, 43–45, om differentierad prissättning.
71. ÖC, 18/9 1886.
72. SDS, 3/2 1887; NW, 24/9 1886.
73. SA, 14/1 1887. Se SDS, 19/1 1887; SA, 20/1 1887; BK, 30/1 1885. Se Hansen, *Psykoanalysens*, 73–74.
74. HD, 12/2 1887; HD, 25/1 1887.
75. *Lund*, 28/1 1887.
76. SA, 18/1 1887; se HP, 24/1 1887; SDS, 20/1 1887.
77. HD, 25/1 1887.
78. HD, 10/2 1887.

79. Lindström, *Hjärnornas kamp*, 213; Johannisson, *Magnetisörernas tid*, 252. Se Hansen, *Psykoanalysens*, 56.
80. Gauld, *A History*, 311, 324–330; Asti Hustvedt, *Medical Muses: Hysteria in 19th-Century Paris* (London: Bloomsbury, 2011 [2010]), 60; Chettiar, ”Looking as Little”, 342–343.
81. Hansen, *Psykoanalysens*, 121. Det finns också helt motsatta uppgifter, att Hansen valde ut de anemiska och nervösa, se Mayer, *Sites of the Unconscious*, 104, 113.
82. HD, 9/12 1885.
83. NT, 7/6 1886.
84. Se Riving, *Hela människor*; Kauders, ”Negotiating Free Will”, 1054, 1063, 1067; Nadis, ”Of Horses, Planks”, 236.
85. SA, 20/1 1887; se SA, 9/2 1887.
86. HD, 25/1 1887.
87. T ex SA, 3/2 1887; SA, 18/1 1887.
88. FT, 28/1 1887. Se också NT, 7/6 1881, där Hansen citeras ha sagt att en person av fem eller sex var mottaglig för hypnos.
89. SDS, 20/1 1887; *Lund*, 28/1 1887; se ÖC, 18/9 1886.
90. Natale, *Supernatural Entertainments*, 11.
91. *Norra Hallands Tidning Vestkusten*, 2/12 1885. Se också NS, 22/1 1887; SA, 18/1 1887; HP, 24/1 1887; FT, 28/1 1887.
92. *Lund*, 28/1 1887.
93. SA, 18/1 1887; SA, 26/1 1887; se BK, 30/1 1885; HP, 24/1 1887; NW, 28/1 1887.
94. MA, 22/1 1887; se ÖC, 18/9 1886.
95. *Figaro*, 2/5 1880.
96. *Östgöten*, 22/9 1886; se NW, 24/9 1886; AB, 30/11 1887; MHS, 15/1 1887; NT, 25/2 1880.
97. NT, 25/2 1880.
98. NA, 17/1 1881; se *Flygande Bladet*, 13/11 1884.
99. MHS, 26/1 1887.
100. *Lunds Weckoblad* (LW), 25/1 1887.
101. TA, 15/2 1887.
102. MA, 16/2 1887; se *Borås Tidning*, 26/2 1887; HD, 25/1 1887; SDS, 23/5 1887.
103. Bugmann, *Hypnosepolitik*, 82; Lafferton, ”Murder by Hypnosis”; Riving, ”A Double-Edged Sword”, 54–59; Andriopoulos, *Possessed*, 19–41; Gauld, *A History*, 494–503.
104. Luttenberger, ”Hypnotisörernas tid”, 94; Johannisson; *Magnetisörernas tid*, 253; Bjelfvenstam, ”Hypnotism in Scandinavia”, 226–227.
105. AB, 7/3 1885.
106. HD, 2/12 1885.
107. *Nerike*, 19/3 1880.
108. HD, 9/12 1885.
109. NDA, 9/9 1886; se *Stockholms Dagblad*, 9/9 1886; MHS, 19/1 1887; SA, 10/9 1886; HP, 24/1 1887.
110. GHT, 19/2 1887; GHT, 10/2 1887; SA, 26/11 1887; se också MHS, 19/1 1887; SDS, 3/2 1887.
111. MHS, 19/1 1887.
112. *Hvad Nytt?*, 28/1 1887; se *Fyris*, 12/12 1887.
113. SDS, 2/3 1887.

114. *Svenska Dagbladet*, 23/3 1888; *Gotlands Allehanda*, 26/3 1888.
115. FT, 27/3 1888.
116. *Vikingen*, 31/3 1888; se *Fyris*, 12/12 1887.
117. ÖP, 5/3 1887; se *Göteborgsposten*, 12/2 1889; HSA, 15/2 1887; SA, 1/3 1887; SA, 28/4 1887; LW, 25/1 1887; GHT, 2/2 1887
118. Riving, "A Double-Edged Sword", 58; Hansen, *Psykoanalysens*, 122; Lindström, *Hjärnornas kamp*, 290–293.
119. *Nerike*, 19/3 1880.
120. HSA, 12/2 1887; se HD, 12/2 1887; NA, 21/4 1880.
121. Mayer, *Sites of the Unconscious*, 93; Bugmann, *Hypnosepolitik*, 81–82; Graus, "Hypnosis in Spain", 91.
122. Jülich, "Vetenskapliga attraktioner", 55; Natale, *Supernatural Entertainments*, 11.
123. SP, 28/9 1886.
124. SDS, 7/8 1884.
125. HSA, 15/2 1887.
126. Hansen, *Psykoanalysens*, 53–54; Luttenberger, "Hypnotisörernas tid", 95–96.
127. Se NS, 22/1 1887.
128. HSA, 10/2 1887.
129. ÖP, 27/11 1885; GHT, 11/10 1884.
130. Se ÖC, 21/9 1886; NW, 24/9 1886.
131. SA, 18/1 1887; se HP, 24/1 1887.
132. Gauld, *A History*, 302–306. Se Wolfram, "An Object", 158; Hansen, *Psykoanalysens*, 90–91, 124–130, 156–157, 179–181; Graus, "Hypnosis Lessons", 145; Safont, "Professors, Charlatans", 2; Bugmann, *Hypnosepolitik*, 80–82.
133. Natale, *Supernatural Entertainments*, 11.
134. Lachapelle, *Conjuring Science*, 8–9.
135. Se Sanner, *Det omedvetna*, 91–96; Grimes, *The Late Victorian*, 1–2; Riving, "A Double-Edged Sword", 63–64.
136. Graus, "Hypnosis in Spain", 91.
137. Winter, *Mesmerized*, 5–9; Lachapelle, *Conjuring Science*, 130–131; Emily Ogden, *Credulity: A Cultural History of US Mesmerism* (Chicago: University of Chicago Press, 2018).